

KİTABI DEDE GORGUD'UN YARANDIĞI DÖVR VE MÜHİT PROBLEMİ

Elmeddin ELİBEYZADE

XIX. yüzyıllıkde “Şumerin keşfi” dünya tarihinde büyük hadise oldu; beşer tarihinin tedgigi ve öyrenilmesinde yeni dövr başlandı. Kainatın ve insanın ümumen canlı alemin yaranmasına, insanlığın tarihine münasibet, elmi bahış tamamile deyişti. Elm tarihinde yeni bir hadise olan J. N. Kramerin “Tarih Şumerde başlar” adlı büyük tedgigat eseri yazıldı, meydana çıktı.

Madem ki, tarih Şumerden başlanır, demeli insanlığın tarihi de buradan başlanır. Dünya halgları sivilizasiyasının ilkin ocağı da Şumerde şölenenmişdir. Mehz Şumer bedii düşünce, folklor, habele yazının da çihış nögesidir.

“Şumerin keşfi” dünya edebiyatının esaslarını üze çıkardı; 9 destan-poema aşkar oldu. “Enmerkar ve Aratt beyi” ve “Bilgamiş ~ Bilgamiş” kimi dünya edebiyatının şah eserleri aşkar olundu. Bize me'lum M. Ö. “Alp Er Tonga”, “Şu Kagan”, “Oguz Kagan” dastanları var. “Dede Gorgud” da miladi tarihin mehsuludur. Demeli, “Dede Gorgud “ zengin edebi zemin üzerinde yaranıb.

Her şeyden önce bu dastanın guruluşu, yazılış terzi, üslubu, modeli - gelibi diggeti celb edir. Bele anlaşılır ve açıg-aşkar görünür ki, “Dede Gorgud” dastanı Bilgamiş'la çok güçlü sesleşir ve biri digerinini tamamlayır. Bu cehet her iki eserin yüksek ve onları aynı gaynağa bağlayan mühim keyfiyyetdir.

“Bilgamiş” dastanının I lövhesinden derhal göze çarpan üslub, esas mezmun, hadise ahvalatların tekrar-tekrar hatırlanması ve ön plana çekilmesidir. Bu tekrarlar adi ve tesadüfi hal olmayıb, evvelceden düşünölmüş ölçölüb biçilmiş gedim türk dastan yaradılıcılığıdır. Ki en'enevi olarak devam edib gelir. Bu ise dastanın guruluşuna fardilik ve özüne mahsuslug verir, türk dastançılıg en'enesinin inkişaf yolunu müayyan etmiş olur.

Her iki dastanın üslubunda - deyiliş (ve yazılış) tarzinde hadise ve ahvalatların tekrar-tekrar kabardılması kamil ve kamil olduğı kadar da gedim bir keyfiyyet kibi nezere çarpar. Tetgigatçılarn da bu barede geldiye ganaet tegdirelayigdir: “Şumer poeziyasının esasını paralelizim teşkil edir. Kompleks setirlerin ritmi paralelizm prensipine uygun olarak alınır”.

Dede Gorgud” kitabının esas ve aparıcı üslubu barede de aynı fikri söylemek olar. Dastanın seciyyevi üslub hüsusiyyeti de onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Paralelizm butövlukga dastanda ve ayrı - ayrılığda her boyda aparıcı üslubdur, esas hadiselere tekan veren deyiliş (veya yazılış) tarzıdır.

Her şeyden gabağ marağli faktdır ki, “Bilgamiş” dastanı 12 lövhe, “Dede Gorgud” dastanı da 12 boydur. Say uygun gelir, her halda, tetgigatçını düşündürür: bu, köke bağılıglamı, yohsa, tesadüfidir mü bele alınıb? Helelik bunu açmağ çetindir, lakin buna ehamiyyet vermemek de olmaz.

Her iki dastanda mezmun, aynı uygunluglar, üslubi paraleller dikketi celb edir. Bu paralellere dikket edek.

“Bilgamiş”da: Baş hökmdar ve dastanın baş gahramanının terennümü bu misralarla başlanır.

*Urukun divarını odur ucaldan bele
Çılgınlıgda, güvvede ohşayır gızmış kele
Döyüşde silahının yog tayı, beraberı
Tabil seslenen kibi oyanır igidleri...*

İkice misradan sonra yine aynı metn cüzi deyişlikle tekraren söylenir. İkinci tegdimat beledir:

*Uruk oğullarının kahini tek birdi o
Azametli, şöhetli, her şeye gadirdi o.
Goymaz ki, anaların gelinleri dul galsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol galsın.*

Bilgamiş’da tekrarlanan bu beyt ve bendler paraleller, bir növ, bizim dastan ve mahnılarımızdaki negaratı hatırladır.

“Dede Gorgud”da: Dastanın dörd boyu baş gahramanın-Bayandır hanın aynı üslubda ve aynı söz ve ifadelere tegdimi ile başlanır.

“Hanım hey!

Bir gün Kam Gan oğlı han Bayandır yerinden turmuşdı. Şamı günlügi yer yüzüne dikdirmişdi Ala Sayvanı gög yüzüne aşınmışdı. Bin yerde ipek halıçası döşenmişdi...”

“Dede Gorgud” dastanının iki boyu baş serkerde Gazan hanın aynı üslubda tegdimi ile başlanır:

“Hanım hey!... Bir gün Ulaş oğlı Salur Gazan yerinden turmuşdı. Togsan başlu ban evlerin gara yerin üzerine dikdirmişdi...”

Model birdir, “Bilgamiş” dastanından gelir. Bu model diger gahramanların tegdimi üçün de esastır. Garaca Çobanın dindirilmesi, Dirse hanla oğlu Buğac arasındaki mükalime de bele gedir.

“Bilgamiş”da: Ehvalata, yeni hadiseye keçidler diggeti celb edir.

*“Ülüge seda düşüb agaranda dan yeri
Bilgamiş söhbet açib dostuna bele dedi.”* ve:

*“Üfüge seda düşüb agaranda dan yeri
Bilgamiş ölkesini çağırırdy adbaad”* ve ya:

*“Üfüge seda düşüb agaranda dan yeri
Bilgamiş özü gilden bir heykelcik yaratdı”.*

Dede Gorgud” da: Ehvalata, hadiseye keçid üsulu eyni gaynagdan gelen üsuldür, eyni mazmun tekrar-tekrar sadalanır.

“Alar sabah Dirse han yerinden uru turdu” ve:

“Alan sabah yerinden turan, kızlar

Ağ otağı goyuban gara otağa giren kızlar” ve ya:

“Alan sabah, han gızı yerimden turmadım mı?

Boz ayğırın beline binmedim mi?”

Tetgigatçıda (ohucuda) bele tesevvür yaranır ki, bu ele Bilgamiş”dan götürülüb tercüme olulub ve bura salınıb. Ve ya igtibas edilib.

Azerbaycan dilinde, habele müasir türk halklarının dillerinde “seçmesay” sözler (üç, yeddi, sonralar kırk) ve bunlar esasında yaranan birleşme sözler ve ifadeler var. Bunların gaynağı “Bilgamiş” dır. Bunlar adi ragamlar deyildir.

“Bilgamiş”da: üç sayı:

“Düşmen yere yıkıldı üç güvvetli zarbadan”

Sonra da düz üç yahşica gır eritdim.

Düz üç gab gatrani da garişdırdım onunla...”

“Bilgamiş”da: yeddi sayı:

Yeddi Müdrükmi goyub galanı himine dat...

Yem ona yeddi defe yeddi cür guyu gazdın”

“Yeddi gurtuma içdi çayın suyu yog oldu...”

“Dede Gorgud”da: üç sayı:

“Üç gün tamam ağırladı, üç gün dahi Bekili av-şikar etine gonaglayalım”

“Üç gün dünlü günlü yortdı”

“Dede Gorgud”da: yeddi sayı:

“Yeddi kafir begi gılıçdan keçdi

Yeddi gatla vardım, ol galayı alımadım”

Her iki dastanda gahramanların ağaca müracieti var, ki motiv eynidir. Bunu tasadüfi saymag olmaz.

“Bilgamiş”da: Sidr meşesinden Enkidü'nün Kesib getirdiyi ağaçdan düzeldilmiş ma'bed gapısı ile söhbeti diggeti celb edir. Ağacı kesib getirdiyine göre o, ölüm cezasına mehkum edilmişdi. Enkidü adamları danışan kimi ağaçla danışır.

“Adi tahta gapıdır. Hissi yog duygusu yog

Ağıl deyilen şeyden bir dırnag da yohudur...”

*Hazırlayıb getirdim, bezedim Nıpurdanı
Bilseydim agibetin bu olacag ahırı
Bilseydim o zahmetin budur mana galanı
Cilik-cilik ederdim götürerdim baltanı
Sal bağlayıb bir yollug alırdardım sulara..."*

"Dede Gorgud" da: Kafirler Kazan hanın oğlu Uruz beyi yad elde ganere dibine asmağa getirirler. Uruz ağaçla eyni mazmunda söhbet edir. Adamla danışan kimi ağaçla danışır.

*"Ağaç, ağac dersem cana erlenme ağaç!
Beni sana asarlar, götürmegil ağac.
Götürecek olursan, yigütligim tutsun seni ağac!
Bizim elde gerek idin, ağac!
Kara hindu gullarına buyuraydım
Seni para-para toğrayalardı, ağac"!
Her iki dastanda Buğa ile güleş var.*

"Bilgamiş" da: "İlahe İştâr Bilgamiş'dan intigam almag üçün Uruka cılğın Buğa göndertdirir. Bilgamiş dostu Enküdü ile birlikde Buğanı öldürüb başını kesirler.

"Dede Gorgud" da: Dirse han oğlu Buğaç Bayandır hanın cılğın Bugası ile vuruşur, onu yığır ve başını kesir. Bu da "Bilgamiş" dan gelen ve gahramanları ciddi imtahan telidir...

"Dede Gorgud" un esas gahramanları - Gazan han, Kanturalı, Yegnek ve b. Bilgamiş hasiyyetli, karakterlidir, öz dönmezliği, "tersliyi" nece deyerler, "tuttuğu yerden kesmesi" ile onu hatırladır, onun varisi olduğunu her menada tesdig edirler.

Azerbeycan edebiyatı tarihinde ebedi hayat, ölmezlik problemi bir gızıl hett kimi keçib gelir. "Dede Gorgud" da Nizami'nin "İskendername" sinde bu problem goyulur, bedii hellini tapır. Eslinde problem "Bilgamiş" dan gelir. İlk defa mesele oradan çok geniş şekilde goyulub, öz hellini de tapıb. "Bilgamiş" da "genclik çiçeği", "Dede Gorgud" da azrayıla garşi etiraz, Nizami'de dirilik suyu bu meseleye yöneldilib, edebi yaradıcılığ en'enelerinin davamı kimi verilir.

"Bilgamiş" da: "Ölüm beni gorhudur, goymur dayanıb rahat tapa bilerem mi ben, gören, ebedi hayat?"

"Dede Gorgud" da: Deli Domrul: "Ya gadir Allah, Azraili benim gözüme göstergil, savaşayım, çekişeyim, düürüşeyim, yahşi yigidin canın gurtarayım. Bir dahi yahşi yigidin canın almıya".

"Lakin Domrul özü ölüm tehlikesi garşısında galır. Onu ölümden ancag paklığı, yüksek manevi zenginliyi, ali insani keyfiyyeti, aile canlılığı hilas edir.

Bilgamiş da özü barede düşünmürdü, "hayat çiçeyini elde edib Uruk, gocalarına catdırmag, halgına yetirmek isteyirdi.

“Onu mütleğ ben hasarlı Uruga catdırmalıyam

Onu halgıma yetdirip, camaata vermeliyem” deyirdi.

Bu münasibetle “Bilgamiş” dastanında VIII lövhede “gafil göylerden” gelen bir sedayı dinleyek:

“Adamlara cogdan bele buyrulub

Ekinci torpag ekib, mehsul yığmagda olub.

Nahırcı ile ovçu heyvanlarla dolanır

Derisini geyinib, etile gidalanır.

Bilgamiş, sense indi ele şey isteyirsen

heç benim küleklerim suları terpetenden bele bir şey olmayib”

Burada Şeyh Nizami'nin “İskendername”de de bu metlebe-İskenderin “dirilik suyu”na heves göstermesi ve buna çata bilmemesi munasibetile dediklerine digget edek.

“Kismetsiz bir şeye gösterdi heves!

Kismetin deyilse, çalışma ebes

Biri tohum seper, o biri biçer

Behtiyar odur ki, bu sözü biler...”

Ölmezlik, ebedi hayat problemi her üç kitabda dahiyane real şekilde hell olunur: insan cismeni olarak ölmeli, dünyasını değiştirmelidir; onu ölmez eden, ebediyyete govuşduran insanlığa hizmetleridir, geyri-adi ve büyük emalleridir; Bilgamiş da, Dede Gorgud da, Nizami de bu manada ebediyyete govuşmuşlardır.

Bunlar çok marağlı teldir, dünya modelidir, Bilgamişdan geçib gelib, edebiyatın mövzusu olub.

Bilgamiş dastanı şumerin gahramanı, uruk hökmdarı haggında yaranmış silsile poemalardan ancag biridir, onu zengin edebi en'ene yaradıb, o biri dastanlar kimi bu da evvelce şifahi olarak yaranmış, 1000 il sonra ise yazıya alınmışdır.

“Dede Gorgud” dastanı da beledir. Bu dastan min-min iller türk dastan yaratıcılığının VI-VII asrlar zirvesidir. Dastanın guruluşu, yetkin dili, üslubu onu yaratmış halgın yetkinliyi demektir, ruhu, nefesi demektir.

“Bilgamiş” dastanı ile “Dede Gorgud” dastanı arasında 3000-3500 illik mesafe var.

“Dede Gorgud” mehiz zengin gaynaglardan keçib gelib ve bu ümman yaranıb. “Dede Gorgud” dastanının mezmununda bütövlükde VI-VII asrlar ve ona gederki min illerin türk halgı var, onun gahramanlık tarihi, halgi-milli üstünlükleri, manevi deyerleri esgi-mahabbeti var; onun bedii-estetik tefekkürü, ehlag-etikası, sevinci-kederi, aile mahabbeti var, onun şerefi, şani-şöhreti var.